

ЧИСЛЕННОСТЬ МОДЕРНІВ ЧИ РОЗМАЇТТЯ ФОРМ МОДЕРНУ?

С.І. Щербак

Новітня тенденція в соціальній теорії кінця 90-х років ХХ століття і початку ХХІ пов'язана з розширеним тлумаченням модерну, що полягає у відмові розглядати модернізацію як процес уніфікації і гомогенізації, а західні суспільства вважати за критерій і кінцеву мету розвитку усіх інших суспільств. Інакше кажучи, йдеться про відмову від нормативно-телеологічної складової в теорії модернізації, це поперше. А по-друге, робиться акцент не на спільних рисах, а на відмінностях, які чинять істотний вплив на специфіку і напрямок подальшого розвитку різних суспільств, заважаючи їх гомогенізації — настільки, що є сенс говорити про сучасність (modernity) у множині. Термінологію «численних модернів» було запропоновано наприкінці 1990-х Ш. Ейзенштадтом, якого можна вважати й архітектором цієї теорії. Відтоді зазначений підхід широко обговорювався в академічних колах, набувши як багатьох прихильників, серед яких можна назвати Й. Арнасона і Б. Вітрока, так і численних критиків. У будь-якому разі, концепція численних модернів зробила істотний внесок у розуміння сучасних процесів як в окремих суспільствах, особливо незахідних, так і в глобальному вимірі.

Для початку я охарактеризую позитивний зміст і переваги теорії численних модернів, з оглядкою на те, що дає її інструментарій для аналізу окремих суспільств, а потім перейду до критики цього підходу у соціально-філософській літературі.

Прихильники парадигми численних модернів визнають вирішальний вплив західної цивілізації на інші країни, розповсюдження по всьому світу виразно модерних структур, інститутів і культурних систем.

Ейзенштадт підкреслює, що західний модерн має розглядатись «як окрема цивілізація, з окремими інституційними і культурними характеристиками»¹. Ядро модерну полягає у певному способі або способах інтерпретації світу, в комбінації певної культурної програми з розвитком набору певних інституційних утворень. Ця культурна програма з її інституційними імплікаціями викристалізувалась спочатку у Західній Європі і розповсюдилась по всьому світу, призводячи до появи нових культурних та інституційних зразків. Проте, на відміну від класичної теорії модернізації, концепція численних модернів наполягає на тому, що в різних суспільствах, навіть тих, що стоять на приблизно однаковому рівні розвитку, модерн викликає різні відповіді, залежно від попередньої культурної та інституціональної спадщини, так що суспільства зберігають відчутні культурні відмінності.

Ядро концепції численних модернів полягає у припущенні існування культурно специфічних форм сучасності (modernity), сформованих різною культурною спадщиною і соціально-політичними умовами. Ці форми продовжують відрізнятись за своїми ціннісними системами, інститутами та іншими факторами².

Наприклад, структурна диференціація є типовою рисою інститутів модерних суспільств, проте структури, що диференціюються, істотно розрізняються в залежності від культури та історичного періоду³.

Можна сказати, що теорія численних модернів спирається не на уявлення про модерн як нормативний ідеал, у напрямку до якого так чи інакше рухаються всі суспільства, але на вивчення реальних процесів, що спостерігаються як в країнах третього світу, так і в розвинених країнах Заходу. Ця концепція є за своєю суттю антиеволюційною та антиісторичистською (у попперівському розумінні історичизму), вона пропонує використовувати для вивчення суспільств як порівняльний підхід, так і аналіз внутрішніх тенденцій і особливостей розвитку окремих суспільств:

Порівняльний підхід може вберегти нас від пасток стадіальності, заснованих на прийнятті певних ціннісних тверджень. На противагу

¹ Eisenstadt S. Modernity in socio-historical perspective // Comparing modernities: pluralism versus homogeneity / edited by E. Ben-Rafael and Y. Sternberg. — Brill: Leiden, 2005. — P. 31.

² Eisenstadt S., Riedel J., Sachsenmaier D. The context of the multiple modernities paradigm // Reflections on multiple modernities: European, Chinese and other interpretation / edited by D. Sachsenmaier, S. Eisenstadt and J. Riedel. — Brill: Leiden; Boston; Koeln. — 2002. — P. 1.

³ Ibid. — P. 2.

історизму, він інтерпретує відхилення як варіації — але не від ідеальної норми, а від ідеального прототипу, що застосовується виключно з евристичною метою⁴.

Таким чином, в розглядуваній парадигмі модерн трактується як історично сформульований проект, що став рушійною силою подальшого розвитку спочатку європейських суспільств, а пізніше і країн Третього світу. Такий підхід долає істотний недолік ранніх теорій модернізації, який полягає в тому, що вони беруть окремі суспільства ізольовано, поза контекстом глобальної економіки і глобальної політики. Теорія численних модернів, не дотримуючись цілком і повністю концепції І. Валерстайна, запозичує у нього ідею розділення глобального світу на ядро, периферію і напівпериферію і розглядає всі внутрішні економічні і соціально-політичні процеси в різних країнах з урахуванням місця цих країн в глобальній світовій системі. В зв'язку з цим експансія модерну за межі Європи розглядається за аналогією з процесами експансії великих світових релігій та імперій в домодерну епоху. Культурна і політична гегемонія Заходу оцінюється в тісному зв'язку з його економічною гегемонією на глобальному ринку. Як і в колишні часи при аналогічних процесах, експансія модерна підірвала культурні, інституційні і структурні підвалини суспільств, що інкорпоровалися, проте у результаті сформувалось не гомогенне суспільство, а декілька варіантів сучасності, що не зводяться до розвинених країн Заходу. Іншими словами, йдеться не про «розвиток навздогін» або вторинне копіювання країнами Третього світу культурних і інституційних зразків Заходу, але про формування принципово нових суспільств під впливом експансії Заходу — *декілька мультицентричних і гетерогенних цивілізацій, які поділяють певні спільні характеристики, проте кожна з них має свою власну ідеологічну та інституційну динаміку*⁵. Особливість сучасної ситуації і її відмінність від аналогічних процесів в домодерну епоху полягає, по-перше, в комплексному і тому сильнішому впливі структурних, інституційних і культурних чинників на країни третього світу; а по-друге, в тенденції до формування міжнародних інститутів взаємодії, заснованих на фундаментальних передумовах, укорінених в самому проекті Модерна⁶.

⁴ *Eisenstadt Ш.*, Шлюхтер В. Пути к различным вариантам ранней современности: сравнительный обзор // Прогнозис. — 2007. — № 2. — С. 217.

⁵ *Eisenstadt S.N.* Comparative civilization and multiple modernities. — Brill : Leiden-Boston, 2003. — P. 23-24.

⁶ *Ibid.* — P. 24.

Щоб уникнути релятивізму, який унеможливило порівняння різних суспільств, за критерій порівняння береться ранній проект модерну, що виник в Європі в епоху Великих Револуцій і об'єднав у собі структурні, інституційні та культурні фактори: диференціацію, урбанізацію, індустріалізацію, побудову сучасної системи комунікацій тощо. З інституційної точки зору, до вимірювань модерну належить національна держава і раціональна капіталістична економіка; а з культурної — створення нових ідентичностей, пов'язаних передусім з національною державою⁷. Крім того, до культурного ядра модерну відноситься вимога автономії людини, її «емансипація від кайданів традиційної політичної та культурної влади (authority) і безперервне розширення царини особистої та інституційної свободи та активності»⁸, що дістає своє вираження, окрім іншого, у наголосі на автономній участі членів суспільства в конструюванні соціального і політичного ладу (іншими словами, у демократизації суспільства).

Отже, Ш. Ейзенштадт розглядає модерн як програму радикальної трансформації політичного устрою, соціальних інститутів, конструювання нових колективних ідентичностей, створення глобальної інфраструктури тощо. Проте, на його думку, на виклики модерну різні суспільства дають різні відповіді, в залежності від соціокультурного та інституційного бекграунду та історичного фону. Б. Вітрок зазначає з цього приводу, що процеси модернізації в самій Європі наштовхнулись на відчутний спротив — Європа ніколи не була цілковито економічно модерною і тільки нещодавно стала політично модерною, якщо під цими термінами розуміти відповідно ліберальну ринкову економіку і національну конституційну республіку⁹. Після того як модерн трансформував Європу (і був трансформований нею), його різноманітні інкарнації було експортовано у сфери впливу різних «модерних» європейських держав, і в результаті Індія вступила в контакт із зовсім іншим набором цінностей та інститутів, ніж, скажімо, Південна Америка¹⁰. Результат вийшов надто комплексним і багатовимірним, щоб

⁷ *Eisenstadt S.* Шлюхтер В. Указ. соч. — С. 214. В іншому місці Ейзенштадт зазначає, що колективні ідентичності не зводяться до лише національної, а можуть бути ширшими чи, навпаки, вужчими за політичну чи то етнічну єдність.

⁸ *Eisenstadt S.* *Modernity in socio-historical perspective // Comparing modernities: pluralism versus homogeneity / edited by E. Ben-Rafael and Y. Sternberg.* — Brill: Leiden, 2005. — P. 33.

⁹ *Wittrock B.* *Modernity: One, none or many? European origins and modernity as a global condition // S.N. Eisenstadt (ed.), Multiple Modernities.* — New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2005. — P. 47.

¹⁰ *Mazlish B.* *Globalization: The most recent form of modernity? // D. Sachsenmaier,*

його можна було описати просто як «вестернізацію».

Варто зазначити, що концепція численних модернів орієнтується на інше розуміння культури, аніж, скажімо, структурний функціоналізм чи то класичні теорії модернізації. В середині 1970-х, разом зі зростанням інтересу до феноменологічної соціології і мікросоціології, символічні антрополози — К. Гірц, В. Тьорнер, Д.М. Шнайдер — перенесли акцент з цінностей і норм як основного змісту культури на експресивні символічні зв'язки, етос, «бачення світу», що конструюється і підтримується завдяки активним людським діям¹¹. Це зрушення загострило питання про місце культури у конструюванні соціального ладу, а також про взаємозв'язок між культурою і соціальною структурою. На думку Ейзенштадта, притаманне структурному функціоналізму припущення, що культура, соціальна структура і дія є окремими онтологічними сутностями, не може пояснити певні вирішальні аспекти людської активності, соціальної взаємодії і культурної творчості¹². Кращий пояснювальний потенціал має таке розуміння культури і соціальної структури, яке бере їх не лише як окремі компоненти соціальної дії і взаємодії, але і враховує їх взаємозв'язок і взаємовплив. Так, різні аспекти символічного і культурного вимірів мають істотне значення для конструювання інституційної структури, організаційних «правил гри» і повсякденних практик. Також культурний і символічний виміри мають величезний вплив на патерни соціальної взаємодії і особливо на функціонування макроінституційного порядку. Іншими словами, соціальні зміни можна зрозуміти, лише приймаючи до уваги безперервну взаємодію цих двох вимірів — «культурного» та «соціо-структурного»¹³.

Прикметно, що подібна точка зору на роль культури, втіленої в символічних зв'язках і неформальних соціальних інститутах, притаманна представникам інституціонально-еволюційної теорії, зокрема, Д. Нортю. Його безумовною заслугою є дослідження визначального впливу інституційного розвитку на функціонування економічних систем в різних суспільствах. Адже теорії модернізації першої хвилі спиралися на еволюціоністське уявлення про розвиток суспільства, що в економічній теорії вилилося в «еволюційну гіпотезу», сформульовану

J. Riedel and S.N. Eisenstadt (eds) *Reflections on Multiple Modernities: European, Chinese and other Interpretations*. — Leiden : Brill. — 2001. — P. 71.

¹¹ Eisenstadt S.N. *Comparative civilization and multiple modernities*. — Brill : Leiden-Boston, 2003. — P. 14.

¹² *Ibid.* — P. 19.

¹³ *Ibid.* — P. 25-28.

американським економістом А. Алчіаном у 1950 році. Згідно цієї гіпотези, конкурентна боротьба між інститутами, зокрема економічними, має призвести до витіснення слабких і неефективних інститутів найбільш ефективними, які краще вирішуватимуть людські проблеми¹⁴.

Проте практика показала, що найефективніші інститути перемагають далеко не завжди. Це підштовхнуло соціальних теоретиків до перегляду засад теорії інституційного розвитку. Д. Норт розкрив визначальну роль неформальних інститутів — звичаїв, традицій, кодексів поведінки, які чинять істотний вплив на функціонування формальних інститутів, зокрема економічних. Неформальні практики розглядаються Нортом як «детермінанти економічного процесу». Саме вони додають інститутам стійкості, визначаючи інкрементний характер розвитку інститутів.

Пояснення того, як і чому відбуваються інкрементні зміни і чому навіть дискретні зміни (такі, як революції і завоювання) ніколи не є абсолютно дискретними, полягає у вкоріненості неформальних обмежень в суспільстві¹⁵.

Формальні інститути можна змінити за одну ніч, проте неформальні інститути (суспільні практики) змінюються поступово, а саме вони створюють легітимне підґрунтя для дії законів і формальних інститутів. Перенесення політичних, економічних, соціальних інститутів західного зразка, придатних для інших економічних умов, інших неформальних норм і стимулів, на новий ґрунт ще не означає, що вони функціонуватимуть належним чином і сприятимуть ефективному розвитку країни. Справедливість тверджень Д. Норта підтверджують і висновки Р. Інглхарта і К. Вельцеля, зроблені на основі лонгitudinalних соціологічних досліджень, присвячених ціннісним змінам в різних країнах. Автори наполягають на помилковості тверджень про те, що можна без проблем встановити демократичний лад в будь-якому суспільстві, незалежно від його культурного підґрунтя — варто тільки впровадити державні демократичні інститути, а демократична політична культура є справою другорядною¹⁶.

Вказані теоретичні узагальнення спираються на докладне вивчення еволюції різних суспільств як з точки зору інституційної динаміки

¹⁴ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — С. 22.

¹⁵ Там же. — С. 21.

¹⁶ Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. — М.: Новое издательство, 2001. — С. 16.

(Д.Норт), так і з точки зору ціннісних трансформацій (Р. Інглхарт, К. Вельцель). Вони є дотичними до здобутків теорії численних модернів, яка теж вибудовувалась на матеріалі порівняльних соціально-історичних досліджень, і дозволяють пов'язати проблеми, що виникають на шляху розвитку сучасних пострадянських суспільств, зі стійкістю суспільних практик (інституцій), тісно пов'язаних з культурними особливостями цих суспільств.

Підіб'ємо підсумок. Системні моделі, що спиралися, перш за все, на структурний функціоналізм, розглядали модерн як цілісну сукупність системних змін (включаючи як інституційний рівень, так і культурно-нормативний рівень), орієнтуючись головним чином на розвинені суспільства Заходу. Теорія численних модернів запропонувала розуміння модерну як «нежорстко структурованої констеляції, а не системи», зробивши більший акцент на ролі «культурних передумов й орієнтирів у формуванні різних варіантів в рамках гнучкої, але не аморфної структури»¹⁷. Наголос на визначальній ролі культурних факторів у процесі модернізації, а також на важливості крос-культурного та порівняльно-історичного аналізу є безперечною заслугою концепції численних модернів.

Крім того, зазначений підхід дозволяє концептуалізувати процеси побудови власної культурної ідентичності, які поєднують у собі модерні і традиційні складові. Незахідні еліти активно інкорпорують певні західні універсалістські елементи модерну у конструюванні нових колективних ідентичностей, не відмовляючись водночас від специфічних компонентів власних традиційних ідентичностей¹⁸.

Серед безумовних надбань цієї парадигми я бачу також акцент на складності й унікальності кожного суспільства. Це тягне за собою вимогу вивчати кожне суспільство окремо, враховуючи не лише загальні тенденції (як, скажімо, поширення модерних інститутів), але й культурний та історичний контекст, що містить абсолютно унікальні для кожного суспільства зовнішні і внутрішні фактори, які чинять істотний вплив на те, як саме будуть реалізовані тут і тепер ці загальні тенденції¹⁹. Скажімо, більшовицький проект являв собою поєднання марксистських ідей з менш осмисленими запозиченнями з російської

¹⁷ Арнасон Й. Коммунизм и модерн // Социологический журнал. — 2011. — № 1. — С. 13.

¹⁸ Eisenstadt S.N. Multiple modernities // S.N. Eisenstadt (ed.), Multiple Modernities. — New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2005. — P. 14.

¹⁹ Докладніше щодо цього див.: Eisenstadt S.N. Comparative civilization and multiple modernities. — Brill: Leiden-Boston, 2003. — P. 22-23.

традиції і випадково, в результаті взаємодії глобальних процесів з регіональними структурами, перетворився на практичну альтернативу існуючій західній версії модерну²⁰.

Також окремо слід зазначити висвітлення в теорії численних модернів «центральної ролі політичних і ділових еліт, їх союзу, візій, які вони породжують, і цілей, яких вони прагнуть, у кристалізації і відтворення різних типів інституційних формацій»²¹. Я роблю на цьому наголос, оскільки пояснення суспільної динаміки, що спирається на виключно системні механізми, часто не враховує значення позасистемних факторів, зокрема зазначену роль еліт. Так, розпад Радянського Союзу і подальший занепад економіки пострадянських республік, так само як і перетворення КНР на капіталістичну державу внаслідок поступових реформ, може слугувати яскравою ілюстрацією того, наскільки важливою є роль правлячої еліти, яка несе відповідальність за вибір того чи іншого шляху реформ і активно сприяє формуванню образу майбутнього²².

Попри очевидні здобутки теорії численних модернів, її також неодноразово було піддано критиці. По-перше, закиди теоретиків численних модернів у бік класичної теорії модернізації щодо тверджень про очікувану гомогенізацію суспільства є не завжди адекватними. Навіть теорія конвергенції Т. Парсонса ніколи не стверджувала, що всі відмінності між культурами зникнуть і всі країни стануть точними репліками Сполучених Штатів Америки²³.

Крім того, один із найбільш суперечливих аспектів теорії численних модернів полягає у зосередженості на цивілізаційному аналізі. З одного боку, це дає інструментарій для аналізу таких явищ, як «конфуціанський модерн» чи то «ісламський модерн». З іншого боку, викликає багато питань — зокрема, щодо одиниці аналізу: йдеться про окремі країни чи все-таки про культурні єдності? Можна все-таки розглядати, скажімо, Західну Європу як культурну єдність (цивілізацію) чи ні, зважаючи на неоднорідність європейської відповіді на виклики модерну²⁴?

²⁰ Арнасон Й. Указ. соч. — С. 20.

²¹ Eisenstadt S.N. Comparative civilization and multiple modernities. — Brill : Leiden-Boston, 2003. — P. 7.

²² Outhwaite W., Ray L. Social theory and postcommunism. — Blackwell Publishing, 2005. — P. 70-71.

²³ Schmidt V.H. What's wrong with the concept of multiple modernities? // Working Paper Series of the Research Network 1989, Research Paper 6/2008. Available online at http://www.cee-socialscience.net/1989papers/Pusanr_WP6.pdf — P. 4.

²⁴ Fourie E. Does modernity still matter? Evaluating the concept of multi-

Непряму відповідь на це питання можна знайти у дослідженні Р. Інглхарта і К. Вельцеля «Модернізація, культурні зміни і демократія: Послідовність людського розвитку». Спираючись на емпіричні дані, вони наполягають на сталості релігійних та етнічних традицій, що визначають відмінності між різними суспільствами:

Изменения в сфере культуры зависят от исторических особенностей общества. Традиционно протестантские, православные, исламские или конфуцианские страны образуют ярко выраженные «культурные зоны» с собственными ценностными системами — их наличие четко прослеживается даже при всех поправках на результаты социально-экономического развития²⁵.

Тому, навіть піддаючись впливу одних і тих самих сил модернізації, різні суспільства мають власні траєкторії, оскільки їх розвиток визначається й іншими факторами, зокрема культурною спадщиною.

Тот факт, что общество было сформировано протестантской, конфуцианской или исламской традицией, оставляет на нем неизгладимый отпечаток и выводит на путь, продолжающий воздействовать на его развитие даже после того, как непосредственное влияние религиозных институтов слабеет²⁶.

Таким чином, розвиток глобальної економіки не призводить до гомогенізації усіх суспільств, а показує збереження цивілізаційного розмаїття завдяки активному оновленню і відтворенню незахідних форм цивілізації.

У процесі аналізу емпіричних даних Інглхарт і Вельцель виявили декілька культурних зон: Протестантська Європа, Англосовні країни, Католицька Європа, Конфуціанська зона, Православна зона, Південна Азія, Ісламська зона, Африка на півдні від Сахари. Усі вони показують ціннісну своєрідність й істотний вплив культурної спадщини на трансформацію ціннісних орієнтацій в різних країнах світу²⁷. Таким чином, дослідження Інглхарта і Вельцеля підтверджують припущення

ple modernities and its alternatives // Working Paper Series of the Centre for Development Studies, University of Bath, Research Paper 10/2010. Available online at <http://www.bath.ac.uk/cds/publications/bpid10.pdf>. — Р. 6.

²⁵ *Инглхарт Р.*, Вельцель К. Указ.соч. — С. 37.

²⁶ *Там же*. — С. 41.

²⁷ Докладний аналіз цього питання див.: *Инглхарт Р.*, Вельцель К. Указ. соч. — С. 90-126. Слід зауважити, що розподіл країн на карті крос-культурного аналізу є об'єктивним, проте їх класифікація дещо умовна і залежить від того, які саме фактори приймаються до уваги. Скажімо, якщо враховувати вплив комуністичного минулого, Україна потрапляє як до православної культурної зони, так і до посткомуністичної, в той час як Латвія та Естонія — до протестантської і посткомуні-

Ейзенштадта щодо впливу культурних факторів на динаміку розвитку різних цивілізаційних зон. Відповідно, одиницею аналізу може виступати як культурна зона, так і окреме суспільство, з урахуванням його культурних особливостей.

Однак в теорії численних модернів є ще декілька слабких місць. Згідно Ейзенштадту, модерну завжди було притаманне напруження між легітимністю приватних інтересів, з одного боку, і уявленням про спільне благо, що знаходить своє вираження у всеохопних (totalising) ідеологіях. Модерн уможливує розвиток різних бачень публічного блага і різні варіанти вирішення зазначеної антиномії, і розмаїття політичних і соціальних форм сьогодні є лише вираженням цього процесу, що відбувається, швидше, всередині самого модерну, а не поза ним²⁸. У такому разі цілком правомірно розглядати численні релігійні та фундаменталістські рухи, які є начебто антимодерними за своєю спрямованістю, як посутньо модерні явища²⁹. Крім того, втрачає значущість протиставлення «модерних» і «не модерних» суспільств.

Ці два аспекти теорії численних модернів було найбільше піддано критиці. Адже в такому разі втрачається чіткий зміст самого поняття модерну — будь-яке сучасне суспільство можна назвати модерним, оскільки воно знаходиться під впливом модерних інститутів. Особливі дискусії викликають фундаменталістські релігійні рухи, зокрема ісламський фундаменталізм. Дослідники погоджуються, що він можливий тільки в модерну епоху, і не лише тому, що він використовує сучасні інститути — посутньо він є реакцією на модерн, критикою модерну, культурною відповіддю на суперечності, викликані розповсюдженням модерну в ісламських суспільствах Близького Сходу. Проте ісламізм, як і будь-який релігійний фундаменталізм, відкидає основні характерні риси модерну — автономію і раціональність, натомість апелюючи до вищого трансцендентного авторитету, що освячує його діяльність, і встановлюючи у своїх лавах жорстку ієрархію. Тоді виникає питання, чи коректно характеризувати ці рухи і породжені ними спільності (наприклад, ISIS) як модерні³⁰?

На мій погляд, тут виникає певна плутанина з нормативним та стичної. Проте це не впливає на висновок щодо невивадкового характеру розташування тієї чи іншої країни на крос-культурній карті, оскільки він відображає увесь історичний шлях суспільства і різні вектори впливу, у тому числі і рівень соціально-економічного розвитку.

²⁸ Eisenstadt S.N. Multiple modernities // S.N. Eisenstadt (ed.), *Multiple Modernities*. — New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2005. — P. 8.

²⁹ Eisenstadt S., Riedel J., Sachsenmaier D. Op. cit. — P. 5.

³⁰ Fourie E. Op.cit. — P. 7.

емпіричним застосуванням поняття модерну. Як уже зазначалось, в теорії численних модернів поняття модерну, зберігаючи своє змістовне ядро, втрачає нормативний зміст — воно застосовується лише для позначення певних історичних змін, що відбуваються у різних суспільствах у зв'язку з експансією західного варіанта модерну по всій земній кулі. Тому з перспективи концепції численних модернів цілком коректно розглядати ісламський фундаменталізм як відповідь ісламської цивілізації на поширення модерну. Більше того, саме такий підхід дає змогу більш адекватно зрозуміти чинники, що сприяли його виникненню, і можливі варіанти його подальшої трансформації³¹.

Що стосується нормативного змісту модерну, то тут є певні утруднення. Можна погодитись з точкою зору П. Вагнера, який зауважує, що модерну притаманні певні специфічні риси, і передусім це вимога автономії: давати самому собі свій власний закон. Проте немає однієї-єдиної унікальної відповіді на питання, поставлені модерном:

Багато філософів сучасності, від Імануїла Канта до Юргена Габермаса, намагалися знайти таку унікальну відповідь. Багато соціологів сучасності, від Еміля Дюркгейма до Толкотта Парсонса і нещодавніх неомодернізаційних теорій, претендували на ідентифікацію інституційної структури суспільства, що є специфічно модерним. Проте самі трансформації модерну примушують припустити, що існує варіативність модерних відповідей на ці питання³².

Відмінності між різними формами модерну, таким чином, є відмінностями між різними відповідями на політичні, економічні та епістемічні виклики (*problematiques*) модерну.

Головне питання, що виникає у зв'язку з теорією численних модернів, полягає в тому, наскільки виправданою є концептуалізація інституційних і культурних варіацій модерну як «модернів» у множині — можливо, краще все-таки вести мову про варіації модерну або численні форми модерну, зважаючи на те, що йдеться про одне і те саме ідейне ядро?

³¹На мій погляд, подібні явища є реакцією не стільки на змістовне наповнення модерну, скільки на використання розвиненими країнами Заходу ліберально-демократичних ідей як ідеології для легітимації своїх дій, що часом вмотивовані чисто економічними інтересами і не завжди узгоджуються з інтересами країн Третього світу. Відповідно, це свідчить про кризу неоліберального світового порядку, що склався після падіння радянських режимів, за умови відсутності будь-якої реальної чи потенційної альтернативи йому.

³²Wagner P. *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*. — Cambridge: Polity Press, 2008. — P. 2-3.

Деякі теоретики, зокрема, Е. Гідденс, П. Вагнер, Р. Інглхарт, К. Вельцель, все-таки надають перевагу другому варіанту, наполягаючи на інституціональній і структурній єдності сучасної глобальної цивілізації, на тому, що соціально-економічний розвиток веде усі суспільства в одному напрямку. З іншого боку, за останні десятиліття в рамках культурної антропології було розвинено групу концепцій модернізації, в яких робиться наголос на культурній інтерпретації модерну і обговорюються поняття «альтернативних модернів» (М. Гоанкар), «сучасності в цілому» (*modernity at large*) (А. Ападурай) і «колоніальних модернів» (наприклад, Р. Бьортон), які багато у чому дотичні до теорії численних модернів³³. Ш. Ейзенштадт також чітко ставить питання: «чи те, чому ми є свідками на сучасній сцені, є розвитком однієї модерної цивілізації, що охоплює більшість сучасних суспільств, але з локальними суб-варіаціями, чи декількох сучасних цивілізацій»³⁴. І дає на нього чітку й однозначну відповідь, посилячись на «істотну символічну та інституційну варіабельність і різні модуси інституційної та ідеологічної динаміки, що супроводжують розповсюдження модерної цивілізації»³⁵.

Думаю, можна припустити, що ті теоретики, які акцентують увагу на структурній, інфраструктурній та інституційній складовій суспільного розвитку, наполягають відповідно на єдності цивілізаційного процесу і глобальній конвергенції. Проте ті, хто вивчає еволюцію суспільств з точки зору культурної динаміки, дотримуються іншої точки зору. Загалом це дуже складне питання, яке потребує подальшого вивчення. На мій погляд, окреслені варіанти відповідей на нього свідчать про те, що у глобальному просторі мають місце різновекторні процеси — як конвергенції, так і дивергенції.

Попри усі недоліки теорії численних модернів, вона має і певні переваги. Зокрема, вона дозволяє розглядати комунізм як феномен модерну, як реакцію на нього і його варіант, оскільки порівняння йде не з кінцевою метою телеологічного розвитку суспільства³⁶, а з раннім проектом модерну. Також дана концепція, завдяки посиленій увазі до культурної складової, дозволяє краще зрозуміти ті процеси, що тісно

³³ *Fourie E.* Op. cit. — P. 10.

³⁴ *Eisenstadt S.N.* Comparative civilization and multiple modernities. — Brill : Leiden-Boston, 2003. — P. 23.

³⁵ *Ibid.* — P. 24.

³⁶ Такий варіант, до речі кажучи, певною мірою відповідає марксистському тлумаченню історії, коли комунізм розглядався як телос суспільно-історичного розвитку, тільки телос комунізму замінюється телосом модерну. Як на мене, це зайвий раз підкреслює саме модерний характер комунізму.

пов'язані з культурною специфікою окремих суспільств — наприклад, ісламський фундаменталізм, «індіанське відродження» тощо.

Що ж стосується України, то з точки зору теорії численних модернів, Україна так чи інакше розвиває власну відповідь на виклики і проблеми, породжені модернізацією, і передусім від самої України, зокрема від українських еліт, залежить те, наскільки буде ця відповідь ефективною, чи сприятиме вона економічному розвитку та інституціоналізації ліберально-демократичних ідей у повному обсязі. Проте залишається відкритим питання, чи зможе українське суспільство стати «європейським» — передусім тому, що «європейський вибір» позначає бажаний вектор подальшого розвитку (і в цьому плані має, швидше, ціннісно-нормативне значення), але не обов'язково наповнює його реальним змістом, залишаючи відкритим надто широкий простір для різноманітних, часом суперечливих інтерпретацій. Так, в Україні поки що немає усталеного бачення, чітких моделей економічного та інституційного розвитку, але ж всі європейські суспільства є різними як за своєю економічною спеціалізацією і рівнем розвитку, так і за інституційним втіленням ідеалів модерну, і всередині самого ЄС є регіональна диференціація і породжені нею серйозні внутрішні суперечності. Скажімо, в скандинавських країнах реалізована одна констеляція модерних інститутів, у Великобританії — інша; Німеччина спеціалізується на високотехнологічному орієнтованому на інновації виробництві, Греція — переважно на туризмі і сільському господарстві; протестантські країни Північної Європи є багатшими, католицькі країни Півдня — біднішими. Втілення в життя тих чи інших моделей з необхідністю тягне за собою певні наслідки і потребує певних ресурсів. Наприклад, на думку Е. Райнерта, спеціалізація на сільському господарстві і неінноваційному виробництві і сфері послуг закріплює бідність і відсталість країни. І з плином часу відстань у рівні життя і розвитку між бідними і багатими економіками буде тільки збільшуватись, а можливостей подолати її буде все менше³⁷. Я погоджуюсь з цією точкою зору, оскільки вона

³⁷ Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. — М.: Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. Райнерт критикує неоліберальну економічну теорію і наполягає на існуванні різних видів економічної діяльності, які сприяють економічному розвитку або, навпаки, гальмують його. Сільське господарство без інноваційного виробництва не сприяє розвитку, а навпаки, перетворює країну на колонію: «Колоніалізм — це передусім економічна система, різновид тісної економічної інтеграції між країнами. Не так важливо, під яким політичним соусом відбувається ця інтеграція — за умов номінальної незалежності країни, вільної торгівлі чи якимось інакше. Важливо те, в якому напрямку йде потік певних товарів. Колонії — це країни, що спеціалізуються на

отримує очевидне підтвердження на практиці — наприклад, у долі тієї ж Греції, яка не змогла безболісно пережити глобальну фінансову кризу 2008 року саме через відсутність власного виробництва і суттєву залежність економіки від сфери послуг. І це не єдиний приклад.

В свою чергу, економічна недорозвиненість навряд чи дозволить створити ефективні демократичні інститути. Проте можливість розвитку високотехнологічного інноваційного виробництва потребує захисту власних ринків, державного протекціонізму і встановлення економічних зв'язків передусім з тими економіками, що знаходяться на приблизно однаковому рівні розвитку. Крім того, втрата усталених інфраструктурних зв'язків також загрожує українській промисловості. Таким чином, існує певне напруження між вимогою демократизації і вимогою економічного розвитку українського суспільства. Врахування зазначених механізмів вимагає дуже виваженого, обережного і розсудливого підходу до побудови модернізаційної моделі для України — вибору такої констеляції модерних інститутів, яка врахує специфіку культурної та історичної спадщини країни і зможе забезпечити стійке економічне зростання, яке є неодмінною умовою стабільності й ефективності демократії.

Надійшла до редакції 28 лютого 2015 р.

невигідній торгівлі, на експорті сировини й імпорті високотехнологічних товарів, будь то промислові товари чи то послуги наукомісткого виробництва» (*Райнерт* Э. Указ. соч. — С. 163).